

अतोरुतुतवललनल

लेखक : लूलेन्दु ललललल

પ્રકાશક :

ગોસ્વામી શ્યામમનોહર,
૬૩, સ્વસ્તિક સોસાયટી,
૪થો રસ્તો, જુહુસ્કીમ, પારલે,
મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૬

નિઃશુલ્ક વિતરણાર્થ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં આર્થિક સહયોગ કરનાર :

- ૧ ગીતાબેન દોલતરાય ઠક્કર
બી-૨૦૨/૨૦૩, હરેક્રિષ્ણા એપાર્ટમેન્ટ, પી.એમ.રોડ,
વીલે પારલે (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૭
- ૨ કે.ડી. પટેલ
૧૬૪, નોર્થપોઈન્ટ વે, એકવર્થ, જી.એ. ૩૦૧૦૨ (યુ.એસ.એ)
- ૩ જયેશભાઈ દલાલ
૬૦૩, "રાધે"બિલ્ડીંગ, વૈકુંઠ મેગા ટાઉનશીપ,
પોલીટેકનીક કોલેજ સામે, ભરૂચ-૩૯૨ ૦૦૧

આ પુસ્તિકા અને એની સાથેની CD નિઃશુલ્ક વિતરણાર્થ છે.

પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં. ૨૦૬૮

પ્રતિ : ૨૦૦૦

મુદ્રક :

રમા આર્ટસ,
૪, વાય.એ. ચુનાવાલા એસ્ટેટ, કુંડીવીટા રોડ,
જેબીનગર, અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૯

ગ્રંથ : યમુનાષ્ટક
અને શ્રીયમુનાજીના ૪૧ પદ

આચાર્યચરણે ષોડશગ્રંથનો પ્રારંભ યમુનાષ્ટકથી કેમ કર્યો છે એનું અદ્ભુત રહસ્ય પરમાનંદદાસજીના કીર્તનના માધ્યમથી સમજાય છે. આ કીર્તન છે;

“આનંદસિંધુ બઢ્યો હરિ તનમેં

શ્રીરાધા મુખ પૂરણ શશી નિરખત
ઉમગ ચલ્યો વ્રજવૃન્દાવનમેં

ઈત રોક્યો યમુના ઉત ગોપીન.”

અહીં “ઈત” અને “ઉત”નો મર્મ સમજવા જેવો છે. “ઉત ગોપીન” એટલે સારસ્વતકલ્પમાં કૃષ્ણાવતાર વેળા, કૃષ્ણના ઉછળી રહેલા આનંદના સમુદ્રને, એ વખતે “સગુણ ભાવાત્મિકા” ગોપીજનોએ રોકેલ. “ઈત યમુના” કહીને પરમાનંદદાસજી કહે છે કે, આધુનિક કાલના પુષ્ટિજીવો માટે, કૃષ્ણના એ જ આનંદના સિંધુને “નિર્ગુણ ભાવાત્મિકા” શ્રીયમુનાજીએ રોકેલ છે. તેથી જ યમુનાજીના ૪૧ પદમાં ગવાયું, “સબ બાત ઈન હી કે હાય.”

કૃષ્ણાવતાર વેળા આ આનંદ ઉદયિને રોકનાર શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો જ્ઞાનપ્રધાન હતા અને ઋષિરૂપા ગોપીઓ ક્રિયાપ્રધાન. એ વેળા પ્રભુનો સાક્ષાત્ અવતારકાલ હોવાથી, ગોપીજનોના આવા જ્ઞાન કે ક્રિયાને, ઠાકુરજીએ, પોતાના પ્રમેયબલથી વ્રજવૃન્દાવનના લીલારસમાં સમાવિષ્ટ કરી દીધેલ. આધુનિક

કાલમાં જયારે કૃષ્ણનો અનવતાર છે, ત્યારે, મહાપ્રભુજીએ પુષ્ટિજીવોને પ્રમાણના પથથી જવાનું સમજાવ્યું છે. તેથી જ, પુષ્ટિજીવે ક્રિયા અને જ્ઞાનનું સમતોલન જાળવવાનું છે. આવો સંદેશો આપતાં ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથ કહે છે; "સેવાયાં વા કથાયાં વા ." માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ સર્વતોધિક સ્નેહ એ મહાપ્રભુજીનું નિતાન્ત પ્રિય એવું પુષ્ટિભક્તિનું નિર્ગુણ ભાવાત્મક સ્વરૂપ છે. આવા જ નિર્ગુણ ભાવાત્મક શ્રીયમુનાજીએ, સારસ્વતકલ્પમાં ઉછળેલા કૃષ્ણના આનંદના સાગરને, આધુનિક પુષ્ટિજીવો માટે રોકીને સંગ્રહિત કરી રાખ્યો હોવાથી, આચાર્યશ્રી, ષોડશગ્રંથનો પ્રારંભ યમુનાષ્ટકથી કરે છે અને પુષ્ટિજીવને ઠાકુરજીની નિર્ગુણભાવથી ભક્તિ કરવાનું સમજાવે છે. પુષ્ટિભક્તિની લ્હાણી પુષ્ટિસૃષ્ટિ પર અવિરત થાય એના માટે જ શ્રીવલ્લભ, સાક્ષાત્ ભક્તિસ્વરૂપા મહારાણીજીને, યમુનાષ્ટકમાં વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ કહીને પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં પધરાવે છે. અદ્યતન કાલના પુષ્ટિજીવો માટે સાચવી રાખેલા કૃષ્ણના આનંદના સિંધુને, ભાનુતનયા, આજે કેવલ મહાપ્રભુજીના ષોડશગ્રંથના માધ્યમથી જ પુષ્ટિસૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત કરે છે. એનું કારણ એ છે કે, નિર્ગુણભાવના અપરિમિત આનંદની આવી ઉમટતી ધારાઓને ઝીલવા નિર્ગુણ ભાવાત્મક આચાર્યચરણ, પ્રભુચરણ અને આચાર્યજીની વાણી સમર્થ છે. તેથી, શ્રીવલ્લભની વઘાઈમાં ગવાયું કે;

"નાતર લીલા હોતી જૂની,

જો પે શ્રીવલ્લભ પ્રકટ ન હોતે, તો વસુધા રહેતી સુની."

આ પ્રસંગનો રહસ્યાત્મક નીચોડ એ છે કે, સારસ્તવકલ્પના અવતાર કાલના કૃષ્ણ સાથેના સાક્ષાત્ વ્યવહારમાં, ગોપીજનોનો જે પ્રેમ અને ભાવ પ્રકટ થયેલ, તેની ભાવના કે impression આધુનિક પુષ્ટિજીવ પોતાના મનમાં સ્થાપિત કરીને એને ષોડશગ્રંથની વાણીથી બુદ્ધિથી સુવ્યવસ્થિત કે systematise કરે, ત્યારે એવા જીવમાં નિર્ગુણ ભાવાત્મક ભક્તિ સાકાર થાય છે.

જેમ શ્રીયમુનાષ્ટક ગ્રંથ નિર્ગુણભાવપ્રેરક છે, તેમ એના પર રચેલા અષ્ટસખા આદિના યમુનાજીના ૪૧ પદો પણ નિર્ગુણભાવપ્રેરક જ છે. યમુનાષ્ટકમાં, શ્રીતુર્યપ્રિયાની સ્તુતિ કરતાં કરતાં આનંદથી તુંદિલ થઈ ગયેલા શ્રીમહાપ્રભુજીના આનંદસિંધુને આ મહાનુભાવોએ એમના ૪૧ પદોમાં સંગ્રહિત કરી રાખેલ છે. એની લ્હાણી આ ભગવદીયો આપણી વચ્ચે કેવી રીતે કરવા માંગે છે, એનો આસ્વાદ માણવાનો મારો આ લેખમાં યથામતિ નમ્ર પ્રયાસ છે.

આચાર્યજીના તુંદિલ થયેલા એ આનંદસિંધુને માણતા પહેલાં એટલું સમજી લેવું આવશ્યક છે કે ૪૧ પદોમાં આ ભગવદીયોએ કેવલ આચાર્યચરણની જ શૈલી અપનાવી છે. ભાગવતજીના દશમ સ્કંધની લીલા સમજાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી, સુબોધિનીજીનાં એક એક અધ્યાયમાં અનુક્રમે શ્રીઠાકુરજીના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ધર્મ પર પ્રકાશ પાડે છે અને સાતમા ધર્મીનું નિરૂપણ છે. તદુપરાંત આચાર્યચરણે કૃષ્ણલીલાઓને પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ દૃષ્ટિથી પણ સમજાવેલ છે. નિર્ગુણભાવાત્મક શ્રીવલ્લભપ્રભુની આ જ શૈલીને

યથાસ્થિત રાખીને, કૃષ્ણસમાન રૂપગુણવાળા શ્રીયમુનાજીનાં
 ૪૧ પદોમાં, સર્વ ભગવદીયોએ પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને
 ફલને અનુલક્ષીને કેવલ ચાર જ પદો શ્રીયમુનાજીનાં રચ્યાં છે
 અને ષડ્ધર્મ અને ધર્મીને લક્ષમાં લઈને લગભગ બધાં જ પદો
 ૭ લીટીના જ પ્રકટ કર્યા છે. કેવલ ચાર પદો ૧૧ લીટીનાં
 છે જેમાં શ્રીયમુનાજીના ષડ્ધર્મ, ધર્મી, પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન
 અને ફલ અવસ્થિત છે. કૃષ્ણદાસ અધિકારીએ રચેલું છેલ્લું
 પદ ૧૮ લીટીનું છે, જેમાં ગોપીગીત કથિત સાત્ત્વિક,
 રાજસ, તામસ મળીને નવ પ્રકારના ભક્તો થાય છે. એમાં
 ય નવ અન્યપૂર્વાના ભાવના અને નવ અનન્યપૂર્વાના ભાવના
 મળીને ૧૮ પ્રકારના ભક્તો થાય છે અને ૧૮મા નિર્ગુણ
 ભક્ત. જેમ કે "દેત પતિ પંથ પિય કંથ સન્મુખ કરત"માં
 કૃષ્ણદાસજી અન્યપૂર્વાનો ભાવ કહે છે. "નાથ અંગ અર્ધિની"
 કહીને અનન્યપૂર્વાનો ભાવ પ્રકટ કરે છે. "દીન જન જાન"
 સાત્ત્વિક ભક્તની વાણી છે. "અખિલ અઘમર્દિની"માં તામસ
 ભક્તોના ભાવની અભિવ્યક્તિ છે. એવી જ રીતે પ્રત્યેક
 ભગવદીયે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ દૃષ્ટિને અનુલક્ષીને
 કેવલ ચાર જ પદો લીધાં છે. તેને હરિરાયજીના રચેલાં ચાર
 પદોના દૃષ્ટાંતથી સહેજ સમજી લઈએ. પ્રમાણને અનુસરતાં
 પદમાં શ્રીહરિરાયજી કહે છે, "લેત શ્રી યમુને નામ, દેત
 અભય પદ દાન, રસિક પ્રીતમ પિયા, બસ જુ ઈનકે."
 "પિય સંગ રંગ ભરિ કરિ કલોલે" એ પદ પ્રમેય સભર છે.
 સાધનને અનુલક્ષીને પદ છે; "ઈન બિના કોન એસી કરે હે
 સખિ; હરત દુઃખ ઢંઢ, સુખ કંદ બરખે." ફલદશાને સમજાવતું

પદ છે; “રસિક પ્રીતમ રાસ કરત શ્રીયમુના પાસ.”

આ લેખમાં યમુનાષ્ટક ગ્રંથના પ્રત્યેક શ્લોકને અનુસંગત યમુનાજીના ૪૧ પદોમાંથી એક-એક પદ લીધું છે, જે એક પદ યમુનાષ્ટક ગ્રંથના એ શ્લોકના ભાવનો વિસ્તાર કરે છે. અર્થાત્ ૯ શ્લોકને અનુલક્ષીને ૯ પદો લીધાં છે. પ્રત્યેક પદની પ્રત્યેક પંક્તિનું વિભાજન ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ધર્મી એવા સાત પ્રકારથી કરવાની કોશિશ કરી છે. યમુનાષ્ટક ગ્રંથના નવ શ્લોકોને આવી રીતે નવ પદો સાથે એકમેક કર્યા પછી મને એવું લાગે છે કે આ પદો, મહાપ્રભુજીની યમુનાષ્ટકમાં કહેલી કે અણકહેલી વાણી પર દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે. યમુનાષ્ટક ગ્રંથમાં શ્રીયમુનાજીનું સ્તવન કરતી વખતે આનંદતુંદિલ થયેલા શ્રીવલ્લભના આનંદસિંધુને આ મહાનુભાવો જ ઝીલી શક્યા છે. કૃપા કરીને એમણે એ આનંદની મધુધારાઓને ૪૧ પદના માધ્યમથી આપણા અંતરમાં વહેતી કરી દીધી છે એને હવે માણીએ.

શ્લોક ૧લો :-

નમામિ યમુનામહં સફલસિદ્ધિહેતું મુદા
મુરારિપદપંકજસ્ફુરદમન્દરેણૂત્કટામ્ ।
તટસ્થનવકાનનપ્રકટમોદપુષ્પામ્બુના
સુરાસૂરસુપૂજિતસ્મરણિતુઃ શ્રિયં વિભ્રતીમ્ ॥ ૧ ॥

પદ - ૩૫ મું :-

શ્રીયમુને તુમસી, એક હો જુ તુમ હી,
કરિ કૃપા દરસ, નિસવાસર દીજિયે;
તિહારે ગુનગાન કોં, રહે ઉદમ હી. ...૧

તિહારે પાચેતેં, સકલ નિધિ પાવહી,
ચરણકમલ ચિત્ત, ભ્રમર ભ્રમ હી;
“કૃષ્ણદાસનિ” કહેં, કોન યહ તપ કિયો,
તિહારે ઢિંગ રહત હેં, લતા કુમ હીર

વ્રજની પ્રત્યેક રજની પિછાણ કરાવનાર શ્રીવલ્લભ, એક વખત, “રાસલીલૈકતાત્પર્ય” વૃત્તિથી, ઠકુરાણીઘાટ પર ઠાડા રહીને, ઠકુરાણી ઘાટ ક્યાં હશે એ સંબંધીત પૂછી રહ્યાં છે. આપની એ પૃચ્છાથી ઉદ્દીપ્ત થઈને, શ્રીયમુનાજી આધિદેવિક સ્વરૂપે ત્યાં જ પ્રકટ થાય છે અને એ ઘાટ વિષેનું નિર્દેશન શ્રીઆચાર્યજીને કરે છે. શ્રીતુર્યપ્રિયાનું પુષ્ટિરસાત્મક લાવણ્યાત્મક સ્વરૂપનું દર્શન કરીને, શ્રીમહાપ્રભુજીને એ વખતે કેવો મધુર ભાવ આવ્યો હશે એનો જાણે અનુવાદ ન કરતાં હોય, એમ કૃષ્ણદાસીજી કહે છે; “શ્રીયમુને તુમસી, એક હો જુ તુમહી” આ પંક્તિમાં રવિનંદિનીના “શ્રી” ધર્મની અમૃતાવલી આવિષ્કૃત થઈ રહી છે. શ્રીયમુનાજીની આવી ઝાંખી નીરખીને, હરખીને, શ્રીવલ્લભ “યમુનાષ્ટક” સ્તોત્રને પ્રકટ કરતાં કહે છે; “નમામિ યમુનામહમ્ .” આમ યમુનાષ્ટક ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ શ્રીમદાચાર્યચરણ, પુષ્ટિજીવ પાસે શ્રીયમુનાજીનું નામ લેવડાવે છે અને મહારાણીજીને નમન પણ કરાવે છે. તેથી જ, કૃષ્ણદાસીજી પણ એમના પદનો પ્રારંભ “શ્રીયમુને” નામથી કરે છે. આવા યમુના નામોચ્ચરણનું માહાત્મ્ય સમજાવતાં હરિરાયજી કહે છે; “લેત શ્રીયમુને નામ, દેત અભય પદ દાન.”

શ્રીવલ્લભપ્રભુ, નમામિ યમુનામહં કહ્યા પછી પુષ્ટિજીવના

દાનમાં વિલંબ ન થાય એના માટે મહારાણીમાને સકલસિદ્ધિહેતું મુદા કહીને ઉદ્બોધિત કરે છે. સકલસિદ્ધિ દાતૃત્વમાં શ્રીતુર્યપ્રિયાના "વીર્ય"ધર્મના પ્રકટ દર્શન છે. એને અનુલક્ષીને કૃષ્ણદાસીજી પદમાં ગુંજન કરે છે; "કરિ કૃપા દરસ, નિસવાસર દીજિયે."

શ્રીરવિનંદિનીના "યશ"ધર્મને પ્રકટ કરતા આ ભગવદીય ગાય છે; "તિહારે ગુનગાન કોં, રહે ઉદમ હી." યમુના નામ લેવાથી અને આપને નમન કરવાથી કલિન્દગિરિનંદિની, ઠાકુરજીનાં દર્શન સુખની કૃપા કરે છે, તો શ્રીયમુનાજીનાં જે ગુણગાન કરે છે, એવા પુષ્ટિભક્તને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિવિધ લીલાઓની અનુભૂતિ કરાવે છે. આ લીલાઓનું દર્શન આચાર્યચરણ તટસ્થનવકાનનમાં કરાવે છે.

કૃષ્ણ સમરૂપ ગુણવાળા શ્રીયમુનાજીની ઉપલબ્ધિથી "ધર્મી" સ્વરૂપની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એ સમજાવતાં કૃષ્ણદાસીજી ગાય છે; "તિહારે પાયે તેં, સકલ નિધિ પાવ હી." ગ્રંથ કહે છે સ્મરણિતુઃ શ્રિયં વિભ્રતીમ્ .

શ્રીયમુનાજીની કૃપાથી, ભક્તનું ચિત્ત ઠાકુરજીના ચરણકમલની મકરંદનું પાન કરતાં ભ્રમર જેમ લુબ્ધ બની જાય છે. એમાં મહારાણીમાના "ઐશ્વર્ય"ધર્મના પ્રકટ દર્શન છે. ભગવદીય ગાય છે; "ચરણ કમલ ચિત્ત, ભ્રમર ભ્રમહી." ગ્રંથ કહે છે; "મુરારિપદપંકજસ્ફુરદ".

"પુષ્પામ્બુના સુરાસૂરસુપૂજિત"ના ભાવને સમજાવતાં કૃષ્ણદાસીજી

કહે છે કે સુર (દીનભાવવાળા) અસુર (માનભાવવાળા) ભક્તોએ તો ભાનુતનયાનું પૂજન પુષ્પામ્બુના કર્યું છે પણ નવકાનનમાં રહેતી લત્તા કે વૃક્ષોએ એવું કયું તપ કર્યું છે જેથી એમને તુર્યપ્રિયાનું સાન્નિધ્ય મળ્યું છે !! યમુના સાન્નિધ્યની દુર્લભતાનું “જ્ઞાન” કરાવતા કૃષ્ણદાસીજી ગાય છે; “કૃષ્ણદાસનિ કહે, કોન યહ તપ કિયો.” શ્લોકમાં આચાર્યચરણ અમન્દરેણુ કહીને પુષ્ટિજીવને એ “જ્ઞાન” આપે છે કે રજના જેવી અમન્દ નિઃસાધનતા અને દૈન્યરૂપી તપ જ તુર્યપ્રિયાનું સાન્નિધ્ય ઉપલબ્ધ કરવામાં સહાયરૂપ છે.

દીનતા, નિઃસાધનતા અને તાપયુક્ત થઈને, યમુનાજીની સ્તુતિ કરવાથી, ઠાકુરજી સંયોગરસલીલાનું સુખ પ્રદાન કરે છે, અને તેવી દશામાં ભક્તને અન્ય વિષયોમાં “વૈરાગ્ય” પ્રકટ થઈ જાય છે. એ દર્શાવતાં પદ કહે છે; “તિહારે ઢિંગ રહત હૈ, લતા દ્રુમ હી.” અન્ય સર્વ પદાર્થોના વૈરાગ્યમાં લત્તા જેમ કેવળ વૃક્ષને જ વિંટળાઈને રહે, પ્રિયા, પ્રીતમને લપટાઈને રહે, એવી સંયોગરસની સુધાવલી, યમુનાજીની કૃપાથી, પુષ્ટિ જીવને ઉપલબ્ધ થાય છે.

દૂધમાં સાકર ભળી જાય તેમ કૃષ્ણદાસીજીનું આ પદ યમુનાષ્ટકના પહેલાં શ્લોકમાં ઓતપ્રોત થઈને, મહાપ્રભુજીએ કહેલાં અને અણકહેલાં રહસ્યોને પ્રકટ કરે છે. પદની જે જે પંક્તિમાં જે ભગવદ્“ધર્મ” પ્રકટ થાય છે તેને શ્લોક સાથે જોડવાથી એ જ “ધર્મ”ના, શ્લોકમાં ય દર્શન થાય છે.

શ્લોક ૨ જો :-

કલિન્દગિરિમસ્તકે પતદમન્દપૂરોજ્જ્વલા
વિલાસગમનોલ્લસત્ પ્રકટગણ્ડશૈલોન્નતા ।
સઘોષગતિદન્તુરાસમધિરૂઢદોલોત્તમા
મુકુન્દરતિવર્દ્ધિની જયતિ પદ્મબન્ધોઃ સુતા ॥૨॥

પદ - ૧૮મું

નેહ કારન શ્રીયમુને પ્રથમ આઈ,
ભક્ત કે ચિત્તકી વૃત્તિ સબ જાનકે;
તહાં તે અતિહિ આતુર જુ ઘાઈ, _ _ _ _ ૧
જાકે મન જેસી, ઈચ્છા હતી તાહી કી,
તેસી હી આય સાધ જુ પૂજાઈ;
“નંદદાસ” પ્રભુ તા પર રિઝિ કહે,
જોઈ શ્રીયમુનાજીકો જસ જુ ગાઈ _ _ _ _ ૨

મહાપ્રભુજી યમુનાજીની સ્તુતિ કરતાં કહે છે; કલિન્દગિરિ-મસ્તકે પતદમન્દપૂરોજ્જ્વલા . આવી આનંદગતિથી મહારાણીજી શા માટે ભૂતલ પર પધારે છે એનું પ્રયોજન, નંદદાસજી, પદની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓમાં દર્શાવે છે. સારસ્વતકલ્પમાં કૃષ્ણાવતાર થયો તે પહેલાં, ભૂતલ પર અવતારકાલની સર્વ સામગ્રી સિદ્ધ કરવા માટે, પરમ “ઐશ્વર્ય”યુક્ત શ્રીયમુનાજી, સૂર્યમંડલમાંથી એક દ્રવીભૂતરસ રૂપે કલિન્દગિરિમસ્તકે “પ્રથમ” પધારે છે. શ્રીયમુનાજીના આવા “ઐશ્વર્ય” ધર્મને અનુલક્ષીને પદપંક્તિ ગાન કરે છે; “નેહ કારન શ્રીયમુને પ્રથમ આઈ.” ઠાકુરજી અને દેવી સૃષ્ટિ માટે શ્રીયમુનાજીને સ્નેહ છે એ આપના અવની પરનાં અવતરણનું કારણ છે.

“ભક્ત કે ચિત્ત કી વૃત્તિ સબ જાન કે” આ પંક્તિમાં શ્રીરવિનંદિનીના “જ્ઞાન”ધર્મની અભિવ્યક્તિ છે.

શ્રીકૃષ્ણના અને ભક્તોના મનોરથોને પૂર્ણ કરવા માટે, પોતાના નિજધામના વૈભવને ત્યજીને અવની પર અતિ આતુરતાથી પધારતાં ભાનુતનયાના “વૈરાગ્ય”ધર્મનું પ્રકટ દર્શન કરાવતી પદપંક્તિ છે; “તહાં તે અતિ હિ આતુર જુ ઘાઈ.” યમુનાજીની આવી આતુરતા, આપની “અમંદ” ગતિમાં પરિણમિત થાય છે અને એનું નિર્દેશન કરતાં આચાર્યજી શ્લોકમાં કહે છે; “પતદમન્દપૂરોજ્જ્વલા .”

પરાત્પર પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ સંબંધિત, ભૂતલ પરના ભક્તોના જે વિવિધ મનોરથો છે, એ મનોરથોમાં એક “શ્રી” કે સૌંદર્ય વિદ્યમાન છે, એ સમજાવતાં પદપંક્તિ કહે છે; “જા કે મન જૈસી, ઈચ્છા હતી તાહી કી.” આ મનોરથોની પરમ ઉજ્જવલતાનું નિરૂપણ કરતાં શ્લોક કહે છે; “પૂરોજ્જ્વલા .”

ભક્ત મનોરથપૂરક શ્રીયમુનાજીમાં, ભક્તોના અનેકવિધ મનોરથોને સાધી આપવાનું જે સામર્થ્ય છે તે જ તુર્યપ્રિયાનો “વીર્ય”ધર્મ છે. તેથી જ પદપંક્તિમાં નંદદાસજી કહે છે; “તૈસી હી આય સાધ જુ પૂજાઈ.” પોતાની વિલાસગતિથી ઠાકુરજીને રીઝવીને શ્રીયમુનાજી, ભક્તોના મનોરથોને પ્રભુ પાસે સાધી આપે છે. શ્લોક કહે છે; “વિલાસગમનોલ્લસત્ .” મહાપ્રભુજીની પુષ્ટિસૃષ્ટિના મનોરથો પૂરિકા શ્રીમહારાણીજી છે. એનો પરમ ઉદ્દ્યોષ કરતાં શ્રીવલ્લભ શ્લોકમાં “સઘોષ” કહે છે. પુષ્ટિસૃષ્ટિ પર ભાનુતનયાએ કરેલી આવી કૃપા પ્રતિ પોતાનો હર્ષ અને અભિનંદન રૂપ અનુભાવ પ્રકટ કરતા

આચાર્યશ્રી સ્વયં અખંડ નવલવધૂ એવા શ્રીયમુનાજીને પોતાના નિર્ગુણભાવની પાલખીમાં પધરાવીને, તુર્યપ્રિયાને ઠાકુરજી પાસે પધરાવી જાય છે. શ્લોક કહે છે; "સમધિરૂઢદોલોત્તમા ."

સૂર્યસુતાની જે પુષ્ટિજીવ પર કૃપા થાય છે, તેના પર "ધર્મી" શ્રીકૃષ્ણ સદા રિજિ રહે છે. આવા "ધર્મી"ને અનુલક્ષીને નંદદાસજી કહે છે; "નંદદાસ પ્રભુ તા પર રિજિ રહે."

ઠાકુરજી તો કેવલ ભક્તના સ્નેહને વશ છે અને પ્રભુ સાથે સ્નેહ કરવો એ જીવ માટે અતિ દુર્લભ છે. પરંતુ શ્રીયમુનાજીનાં જશગાન કરવાથી એ સુલભ બને છે. ભાનુતનયાના આવા "યશ" ધર્મને પ્રકટ કરતાં પદપંક્તિ કહે છે; "જો ઈ શ્રીયમુનાજી કો જસ જુ ગાઈ." શ્લોકમાં શ્રીવલ્લભે જે મુકુન્દરતિવર્ધિની કહ્યું છે, એ કૃષ્ણરતિ, પુષ્ટિજીવમાં, તુર્યપ્રિયાના યશોગાનથી પ્રવૃદ્ધ થાય છે. પુષ્ટિસૃષ્ટિ માટે અગાધ પરિશ્રમ લેનાર શ્રીવલ્લભનો મુખ્ય હેતુ છે કે વૈષ્ણવમાં કૃષ્ણ માટે રતિ કે ભક્તિ પનપે. મહાપ્રભુજીના આવા અગાધ મનોરથમાં સહયોગ આપતા મુકુન્દરતિવર્ધિની શ્રીયમુનાજીને જયઘોષ કરતાં ભક્તિમાર્ગાન્જમાર્તંડ કહે છે; "જયતિ પદ્મબન્ધોઃ સુતા ."

શ્લોક ૩૪૦ :-

ભુવં ભુવનપાવનીમ્ અધિગતામનેકસ્વનૈઃ
પ્રિયાભિરિવસેવિતાં શુકમયૂરહંસાદિભિઃ ।
તરંગભુજકંકણ પ્રકટમુક્તિકા વાલુકા
નિતમ્બતટસુન્દરી નમતકૃષ્ણતુર્યપ્રિયામ્ ॥૩॥

પદ-૪થું :-

નેન ભરી દેખ, અબ ભાનુતનયા,
કેલિ પિયસોં કરે, ભ્રમર તબહી પરે;
શ્રમ જલ ભરત, આનંદ મનયા _ _ _ _ ૧
ચલત ટેઢિ હોઈ, લેત પિયકો મોહિ,
ઈન બિના, રહત નહીં એક છિનયા;
"રસિક" પ્રીતમ રાસ કરત શ્રીયમુના પાસ,
માનો નિર્ધનનકી, હે જુ ધનયા _ _ _ _ ૨

ભુવંભુવનપાવનીમ્. શ્રીમહારાણીમા, જ્યારે ભક્તના ચિત્તને શુદ્ધ કરે છે ત્યારે એને કેવા દર્શન થાય છે તે નંદદાસજી કહે છે; "નેન ભરી દેખ, અબ ભાનુતનયા". આ દર્શનમાં કેવી અદ્ભુત ઝાંખી છે તે શ્લોકમાં શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે; ભુવંભુવનપાવનીમધિગતામનેકસ્વનૈઃ, પ્રિયાભિરિવસેવિતાં શુકમયૂરહંસાદિભિઃ । પુષ્ટિસૃષ્ટિને પાવન કરનાર, પોતાના લીલા પરિકરના પાલનહાર અને સ્વસખીજન સહચરી જનથી સેવાયેલા એવા શ્રીયમુનાજીનાં અહીં લાવણ્યમય દર્શન છે. આનું રહસ્ય એ છે કે આવી લીલાનાં દર્શન કરવા માટે વૈષ્ણવે, રવિનંદિનીના આધિભૌતિક જલમાં સાક્ષાત્ આધિદૈવિક શ્રીયમુનાજીના સ્વરૂપનો ભાવ કરવો અનિવાર્ય છે. આજ મર્મને સમજાવતાં મહાપ્રભુજી સિદ્ધાંતમુક્તાવલી ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે; "ગંગાયાં ચ વિશેષેણ પ્રવાહાભેદબુદ્ધયે ." પરંતુ જેમ કમલ ખીલવા માટે પોતે સ્વતંત્ર નથી, પણ એનું પુલકિત થવું એ સૂર્યને આધારિત છે, તેમ યમુનાજલમાં શ્રીયમુનાજીની આધિદૈવિક ભાવના કરવી એ ત્યારે જ શક્ય બની શકે છે,

જયારે એવા પુષ્ટિજીવ પર મહારાણીજી પોતાના “ઐશ્વર્ય”ધર્મને વર્ષાવે છે. પદપંક્તિમાં “ભાનુતનયા” કહેવાનું આ રહસ્ય છે.

“પ્રિયાભિરિવસેવિતાં .” શ્રીકૃષ્ણ જયારે કૃષ્ણા અને અન્ય પ્રિયાઓ સંગ જલવિહાર કરી રહ્યાં છે, ત્યારે પ્રિયાપ્રીતમના ભાવોની લાવણ્યમયતા, શ્રીયમુનાજીના જલમાં, જલતરંગરૂપે આવિષ્કૃત થઈ રહી છે. એ વખતની શોભા કે “શ્રી” કેટલી અનુપમ છે એની ઝાંખી કરાવતાં પદ કહે છે; “કેલિ પિય સૌ કરે, ભ્રમર તબ હી પરે.”

પ્રભુના એ ક્રીડાપ્રસંગમાં નિઃસૃત થતાં સ્મરશ્રમ જલબિંદુઓ, શ્રીયમુનાજીના તરંગરૂપ ભુજકંકણમાં મોતી જડેલા ન હોય, એવી ઘવલ ધૃતિ રૂપે આભા પ્રસરાવી રહ્યા છે. આનું વર્ણન કરતાં શ્રીવલ્લભ કહે છે; “તરંગભુજકંકણપ્રકટમુક્તિકા.” આવી લીલાની ઝાંખીનો આનંદ પોતાના નિજજનોના મનમાં ભરી દેતાં, મહારાણીજીના “યશ”નો વિસ્તાર કરતાં પદ કહે છે; “શ્રમ જલ ભરત આનંદ મનયા.”

લાલિત્યમયી આ લીલાનાં સૌંદર્યને અનિર્વચનીય નિખાર આપતાં શ્રીભાનુનંદિની, એ વખતે પોતાના શ્રીહસ્તને કટ્યનસ્ત રાખે છે. મહાપ્રભુજી કહે છે; “નિતમ્બતટસુન્દરી .” એ વખતની તુર્યપ્રિયાની ચાલની લયકમાં, મૃદુલ શું હળવું શું ટેઠાપણું આવી જવાથી હરિરાયચરણ ગાય છે; “ચલત ટેઢિ હોય, લેત પિયકો મોહિ.” આ પંક્તિમાં મોહનને મોહિત કરતાં તુર્યપ્રિયાનો “વીર્ય” ધર્મ પ્રકટ થઈ જાય છે. શ્રીહરિરાયજી અહીં આપણને શ્રીયમુનાજીનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપની ઝાંખી

કરાવે છે. એ દર્શનામૃતમાં અનિમિષ લોચનોથી નિમગ્ન બની ગયેલા ઠાકુરજી, સ્વપ્રિયાને એક ક્ષણ પણ છોડી શકતાં નથી કે કૃષ્ણા, કૃષ્ણથી અન્યમનસ્ક થઈ શકતા નથી. યુગલસ્વરૂપના આવા “વૈરાગ્ય” ધર્મને પ્રકટ કરતાં પદ કહે છે; “ઈન બિના, રહત નહીં એક છિનયા.”

“ધર્મી” સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ક્યારે ય યમુનાજીથી અગલ થઈ શકતા નથી અને યમુનાપુલિનમાં અખંડ રાસ કરે છે એ દર્શાવતાં હરિરાયજી કહે છે; “રસિક પ્રીતમ રાસ કરત શ્રીયમુના પાસ.”

સારસ્વત કલ્પમાં રાસપંચાધ્યાયીના પ્રસંગમાં ઠાકુરજી જ્યારે અંતર્ધાન થાય છે ત્યારે ગોપીજનો રુદન કરતાં કરતાં શ્રીયમુનાજીના કિનારે પધારે છે. એ વખતે અશરણના શરણ, કરુણાકરણ, શ્રીમહારાણીજીની કૃપાથી પ્રભુ નિઃસાધન વ્રજભક્તો પાસે પુનઃ પ્રકટ થાય છે. રવિસુતાના આવા ઔદાર્યનું “જ્ઞાન” કરાવતાં હરિરાયજી કહે છે; “માનો નિર્ધનન કી હે જુ ધનયા.” આવા પરમકૃપાળુ ભાનુનંદિનીને માટે આચાર્યચરણ કહે છે; “નમત કૃષ્ણતુર્યપ્રિયામ્ .”

શ્લોક ૪થો :-

અનન્તગુણભૂષિતે શિવવિરંચિદેવસ્તુતે
ઘનાઘનનિભે સદા ધ્રુવપરાશરામીષ્ટદે ।
વિશુદ્ધમથુરાતટે સકલગોપગોપીવૃત્તે
કૃપાજલધિસંશ્રિતે મમ મનઃસુખં ભાવય ॥૪॥

પદ-૩૬ :-

એસી કૃપા કીજિયેં, લીજિયેં નામ,
શ્રીયમુને જગવંદની, ગુણ ન જાત કાહુ ગિની;
જિનકે એસે ધની, સુંદર શ્યામ. _ _ _ _ ૧
દેત સંયોગ રસ, એસે પિયુ હે જુ બસ,
સુનત તિહારો સુજસ, પૂરે સબ કામ;
“કૃષ્ણદાસનિ” કહે, ભક્ત હિત કારને,
શ્રીયમુને એક છિન, નહિ કરે વિશ્રામ. _ _ _ _ ૨

કૃષ્ણદાસ અધિકારી ગાય છે;

“કૃષ્ણ તન વર્ણ ગુણધર્મ શ્રીકૃષ્ણકે,
કૃષ્ણ લીલા મયી, કૃષ્ણ સુખ કંદની.”

“અનન્તગુણભૂષિતે” કહીને શ્રીમહાપ્રભુજી, મહારાણીજીના આવા
કૃષ્ણસમ રૂપ, ગુણ અને ધર્મનું આલેખન કરીને યમુનાજીના
“ઐશ્વર્ય” ધર્મને પ્રકટ કરે છે. તેથી જ પદમાં પણ કૃષ્ણદાસીજી
ગાય છે; “ગુણ ન જાત કાહુ ગિની.”

રવિનંદિનીના “વીર્ય” ધર્મને પ્રકાશિત કરતાં આચાર્યચરણ
કહે છે; “શિવવિરંચિદેવસ્તુતે .” બ્રહ્મા અને મહાદેવજી આ
જગતના દેવતા હોવાથી અને મહારાણીજીની સ્તુતિ કરતા
હોવાથી પદમાં પણ ભગવદીય કહે છે; “શ્રીયમુને જગ વંદની.”

“ઘનાઘનનિભે .” અહીં શ્રીયમુનાજીના “યશ” ધર્મનો
વિસ્તાર છે. “ઘનાઘનનિભે”નો એક અર્થ છે કે ગાઢ મેઘના
જેવી કાંતિવાળા શ્રીમહારાણીજી. “ઘનાઘન”માં ઘન અને અઘન

એમ અલગ લઈએ તો અહીં એક વિલક્ષણ ગૂઢાર્થ પ્રકટ થાય છે. ઘન એટલે ઘનીભૂત રસાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અઘન એટલે દ્રવીભૂત નિર્ગુણભાવાત્મક રસ. ઘનાઘનનિભેમાં અનુપમ સંયોગલીલા છે. આ જ ગૂઢાર્થનું પ્રકટ દર્શન કરાવતાં કૃષ્ણદાસીજી પદમાં ગાય છે; “દેત સંયોગ રસ, એસે પિયુ હૈ જુ બસ.”

“ધ્રુવપરાશરામિષ્ટદે”માં કૃષ્ણ અને કૃષ્ણાનાં “શ્રી” ધર્મનાં પ્રકટ દર્શન છે. શ્રીમહારાણીજીનાં સાન્નિધ્યમાં જ ભગવાને ધ્રુવ અને પરાશરાદિને જ્ઞાન આદિ સમૃદ્ધિનું દાન કરેલ, તો એમના સ્વામી શ્યામ અને સ્વામિની શ્યામાના “શ્રી” ના વૈભવની શી ગાયા ગાવી ? એટલે ભક્ત મનોરથપૂરિકા શ્રીયમુનાજી માટે કૃષ્ણદાસીજી પદમાં કહે છે; “સુનત તિહારો સુજસ, પૂરે સબ કામ.” પૂરે સબ કામમાં ભક્તને થતી “શ્રી”ની સંપત્તિની સિદ્ધિ નિર્દિષ્ટ થાય છે.

“વિશુદ્ધમથુરાતટે”માં શ્રીઠાકુરજી અને શ્રીયમુનાજીના “જ્ઞાન” ધર્મનું વર્ણન છે કારણકે વિશુદ્ધત્વ એ “જ્ઞાન”નું કાર્ય છે. ભક્તને વિશુદ્ધ કરવા અને એમના હિત માટે મહારાણીમા એક ક્ષણનો પણ વિશ્રામ લેતાં નથી. આ “જ્ઞાન” સર્વ પુષ્ટિજીવોને આપતાં કૃષ્ણદાસીજી કહે છે; “કૃષ્ણદાસનિ કહે ભક્ત હિત કારને, શ્રીયમુને એક છિન, નાહિ કરે વિશ્રામ.”

“સકલ ગોપગોપીવૃત્તે”માં યમુનાજીનો “વૈરાગ્ય” ધર્મ પ્રકટ છે. જે ભક્ત સુંદરશ્યામને પોતાના સ્વામી તરીકે અનુભવી શકે છે, એમને અન્ય સર્વ વિષયોમાં વૈરાગ્ય આવી જાય તે સહજ છે. પદમાં કૃષ્ણદાસીજી ગાય છે; “જિન કે

ઐસે ઘની સુંદર શ્યામ.” શ્યામનું સૌંદર્ય જ વિષયોમાં વૈરાગ્ય લાવવા માટે પર્યાપ્ત છે.

“કૃપાજલધિસંશ્રિતે”માં ઠાકુરજી અને યમુનાજીના “ધર્મી” સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. પ્રત્યેક લીલામાં પ્રભુ પોતાના લીલોપયોગી ધર્મને પ્રકટ કરે છે. પણ “કરુણા” એ કૃષ્ણ અને કૃષ્ણાનો સ્થાયિભાવ છે. તેથી જ પદના આરંભમાં જ કરુણા મૂર્તિરૂપ “ધર્મી” સ્વરૂપને આર્દ્રતાથી સંબોધીને કૃષ્ણદાસીજી ગાય છે; “એસી કૃપા કીજિયે.”

શ્લોક પમો :-

યયા ચરણપદ્મજા મુરરિપોઃ પ્રિયમ્ભાવુકા
સમાગમનતોઽભવત્ સકલસિદ્ધિદા સેવતામ્ ।
તયા સદૃશતામિયાત્ કમલજાસપત્નીવ યત્
હરિપ્રિયકલિન્દયા મનસિ મે સદા સ્થીયતામ્ ॥ ૫ ॥

પદ-૪૧મુ :-

પદ્મજા પાય, તુવ સંગ હી મુરરિપુ,
સકલ સામર્થ્ય મયી, પાપકી ખંડની;
કૃપારસ પૂર, વૈકુંઠ પદકી સિઢી,
જગત વિખ્યાત, શિવ શેષ શિર મંડની _ _ _ _ ૪
પર્યો પદ કમલતર, ઔર સબ છાંડ કે,
દેખ દૃગ કર દયા, હાસ્ય મુખ મંદની;
ઉભય કર જોર, “કૃષ્ણદાસ” વિનતિ કરે,
કરો અબ કૃપા, કલિંદગિરિનંદિની _ _ _ _ ૫

શ્રીયમુનાજીનાં ૪૧ પદો યમુનાષ્ટક ગ્રંથના ભાવનો વિસ્તાર કરનાર હોવાથી, પ્રત્યેક પદ, એક બીજા સાથે ક્રમબદ્ધ સંબંધિત છે. અર્થાત્ ૪૧ પદ એ છુટાછવાયાં કુસુમો નથી પણ એક પુષ્પમાલા છે જેમાં, કૃષ્ણદાસજીનું ૪૧મું પદ “પદક” રૂપે છે. પ્રત્યેક મહાનુભાવી કૃત ચાર પદો છે, જેનું વિભાજન પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ નિર્દેશન દૃષ્ટિથી છે. જ્યારે “પદક” એવા કૃષ્ણદાસજીના એક જ પદમાં આ ચારેય સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ કે “શરણ પ્રતિપાલ ગોપાલ રતિવર્ધિની”નું “પ્રમાણ” પ્રથમ લીટીમાં જ કૃષ્ણદાસજી આપે છે. બીજી લીટીમાં “પ્રમેય”નું નિર્દેશન કરતાં કહે છે; “દેત પતિ પંચ પિય કંથ સન્મુખ કરત.” પુષ્ટિજીવના સંસારનું નિવારણ અને એની ભક્તિવર્ધનનું “સાધન” કરનાર શ્રીયમુનાજી માટે કૃષ્ણદાસજી કહે છે; “ભક્તિદાયક સકલ ભવ સિંધુ તારિણી.” પુષ્ટિભક્તિની “ફલાવસ્થા”નું દર્શન કરાવતી પંક્તિઓ છે; “રહત નંદ સૂનુ, તટ નિકટ નિસ દિન સદા, ગોપ ગોપી રમત, મધ્ય રસકંદની.”

શરૂઆતમાં લખ્યું છે તેમ કૃષ્ણદાસજીના ૪૧મા પદમાં ગોપીગીત કથિત ૧૮ પ્રકારના ભક્તો સમાવિષ્ટ છે. જેમકે “ગુણ” દ્વારા યમુનાજીના સ્વરૂપને નિર્દિષ્ટ કરનાર સાત્ત્વિક ભક્ત કહે છે; “દેત પતિ પંચ પિય કંથ સન્મુખ કરત.” “લીલા” દ્વારા યમુનાજીના સ્વરૂપને પ્રકટ કરનાર રાજસ ભક્ત કહે છે; “રમત રસરાસ પિય સંગ નિસ સરદની.” ગોપીગીતમાં ઠાકુરજીના સ્વરૂપ દ્વારા વિરહગાન જેમણે પ્રકટ કર્યું છે તે તામસ ભક્તો છે, તેમ અહીં પણ તામસ ભક્ત

શ્રીયમુનાજીના સ્વરૂપ દ્વારા નિરૂપણ કરતાં કહે છે; “કૃષ્ણ તન વર્ણ, ગુણ ધર્મ શ્રીકૃષ્ણ કે.” એવી જ રીતે કૃષ્ણદાસજીના અખિલ પદમાં શ્રીયમુનાજીના ઐશ્વર્યાદિ ષડ્ધર્મો અને ધર્મી પણ વિદ્યમાન છે.

આ લેખમાં મેં કેવલ યયાચરણપદ્મજા, એ યમુનાષ્ટકના પાંચમા શ્લોકને સમજવા માટે કૃષ્ણદાસજીની કેવલ ઉપર લિખિત આઠ જ લીટી લીધી છે.

શ્રીયમુનાજીના સંગથી ભગવાનનાં ચરણપદ્મજા શ્રીગંગાજી શું બને છે, તે કૃષ્ણદાસજી સમજાવે છે; “સકલ સામર્થ્યમયી પાપકી ખંડની.” શ્લોકમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે; “સકલસિદ્ધિદા સેવતામ્ .” મહારાણીજીના સંગથી શ્રીયમુનાજીની કૃપાનો shade (છાયા) પણ ગંગાજીમાં આવી જાય છે એ દર્શાવતાં પદ કહે છે; “કૃપા રસ પૂર.” અર્થાત્ શ્રીયમુનાજીના સંગથી, ગંગાજીમાં, પોતાના સેવકોને સિદ્ધિનું દાન અને વૈકુંઠમાં સેવોપયોગી દેહ આદિથી સમૃદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય આવી ગયું છે, એમ કહેવું એ કેવલ વાણીનો વિલાસ નથી પણ હરિરાયચરણ કહે છે તેમ અનુભવસિદ્ધ છે. “અયમુત્કર્ષઃ સ્વાનુભવેનોક્તઃ .” આને કૃષ્ણદાસજી “વૈકુંઠ પદકી સિદ્ધી” કહે છે.

“હરિપ્રિયકલિન્દયા મનસિ મે સદા સ્થીયતામ્ .” વૈષ્ણવના મનમાં શ્રીયમુનાજી કેવી રીતે સ્થિર થાય છે તે સમજાવતાં કૃષ્ણદાસજી કહે છે કે સૌથી પહેલાં તો સર્વ સાધન છોડીને, યમુનાજીને મનમાં પધરાવવા, મહારાણીમાનાં ચરણ ગ્રહણ

દીનતાથી કરવાં જોઈએ. “પર્યો પદ કમલતર, ઔર સબ છાંડ કે,” “પદકમલતર”માં દીનતાનું સૂચન છે. પુષ્ટિજીવને નિઃસાધન અને દીન જોઈને શ્રીતુર્યપ્રિયાને એના પર દયા આવે છે તેથી એના તાપને નિવારવા મંદહાસ કરીને એની સન્મુખ જુએ છે; “દેખ દૃગ કર દયા, હાસ્ય મુખ મંદની.” ક્રિયાશક્તિરૂપ બે હસ્તને, જ્ઞાનશક્તિ રૂપ મસ્તક સંગ જોડીને શ્રીયમુનાજીને સંપૂર્ણ રીતે સમર્પિત થઈને કૃષ્ણદાસજી કહે છે; “ઉભય કર જોર, કૃષ્ણદાસ વિનતી કરે.” આગળની લીટીમાં દયાથી જોવા માટે યમુનાજીને પ્રેરિત કરે છે અને હવે કૃષ્ણદાસજી, યમુનાજીની પાસે, પુષ્ટિભક્તિરસની સંપૂર્ણ કૃપા વરસાવવાની અભિલાષા અભિવ્યક્ત કરે છે. કલિન્દગિરિનંદિની કહીને, કૃષ્ણદાસજી યમુનાજીને જાણે વિનવતા ન હોય કે, જે કલિન્દગિરિ મસ્તકે આપ જીવો પર કૃપા કરવા માટે નિજધામથી પધાર્યા, એવા આપના પરમ કૃપામય સ્વભાવને યાદ કરીને, હે હરિપ્રિયા ! આપ મારા મનમાં સ્થિર થઈ જાવ, શ્લોક કહે છે; “હરિપ્રિયકલિન્દયા મનસિ મે સદા સ્થીયતામ્ .”

શ્લોક ૬૬ :-

નમોઽસ્તુ યમુને સદા તવ ચરિત્રમ્ અત્યદ્ભુતં
 ન જાતુ યમયાતના ભવતિ તે પયઃપાનતઃ ।
 યમોઽપિ ભગિનીસુતાન્ કથમુ હન્તિ દુષ્ટાનપિ
 પ્રિયો ભવતિ સેવનાત્ તવ હરેર્યથા ગોપિકાઃ ॥૬॥

પદ-૨૨મુ :-

ભક્ત કોં સુગમ, શ્રીયમુને અગમ ઓરેં,

પ્રાતઢી નહાત, અઘ જાત તાકે સકલ;
યમહૂં રહત તાહિ હાય જોરે _ _ _ _ ૧
અનુભવી બિના અનુભવ કહા જાન હિ,
જા કો પિયા નહી ચિત્ત ચોરે;
પ્રેમ કે સિંઘુકો મરમ જાન્યો નહી,
“સૂર” કહે કહા ભયો દેહ બોરે _ _ _ _ ૨

સૂરદાસજી કહે છે; “ભક્ત કો સુગમ.” એને છોડીને અન્ય સર્વ જીવો માટે “શ્રીયમુને અગમ ઓરે” છે. મહારાણીજીના “વીર્ય” ધર્મના આ પંક્તિમાં દર્શન છે.

“તવચરિત્રમત્યદ્ભુતં .” શ્રીયમુનાજીનું એવું અતિ અદ્ભુત ચરિત્ર છે કે કોઈપણ જીવ પોતાની તૃષ્ણા બુઝાવવા માટે જલપાન કરે કે યમુના સ્નાન કરે એનાં અઘ જાય છે. ભાનુસુતાના જલનું આવું “ઐશ્વર્ય” છે એ દર્શાવતાં સૂરદાસજી કહે છે; “પ્રાત ઢી નહાત અઘ જાત તાકે સકલ.”

“યમોઽપિભગિનીસુતાન્ કથમુ હન્તિ દુષ્ટાનપિ .” કાલિય નાગને શ્રીયમુનાજીમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી જેમ ગરુડજીનો ભય નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તેમ શ્રીયમુના સ્નાન કે પાન કરનારા જીવો પર શ્રીયમુના જલકણ બિન્દુઓ સ્વયં એવા અક્ષર લખી જાય છે કે “તારી આજથી યમયાતના નિવૃત્ત થઈ ગઈ.” આવી છાપ જોઈને “યમ હૂં રહત તાહિ હાય જોરે.” કલિન્દગિરિ નંદિનીના “યશ” ધર્મનો અહીં પ્રકાશ છે.

“પ્રિયો ભવતિ સેવનાત્ તવ હરેર્યથા ગોપિકાઃ .” સૂરદાસજી આચાર્યજીની આ પંક્તિનું રહસ્ય પદની બાકીની ચાર લીટીમાં

અદ્ભુત રીતે સમજાવે છે. ગોપીજનોની જેમ કૃષ્ણનું પ્રિયત્વ જેને મળ્યું છે એવા ભાગ્યશાળી ભક્તને કૃષ્ણ સિવાય બીજું કાંઈ રુચતું નથી એવો એનામાં સ્નેહમૂલક અન્યવિષયમાં “વૈરાગ્ય” પ્રકટ થઈ જાય છે. આ ભેદને સમજાવતાં સૂરદાસજી કહે છે; “અનુભવી બિના અનુભવ કહા જાન હિ.”

શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્યતાભર્યા અનુરાગનો અવિરત અનુભવ પુષ્ટિજીવને ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે જીવના અખિલ ચિત્તને “ધર્મી” એવા પ્રભુ સ્વયં ચોરી લે. અહીં “જા કો પિયા નહીં ચિત્ત ચોરે” કહીને સૂરદાસજી “ધર્મી”નાં પ્રકટ દર્શન કરાવે છે. આવી રીતે પ્રભુ, પુષ્ટિજીવનું ચિત્ત ચોરી લે, એના પછી ભક્તની શી અવસ્થા થાય છે તેને સમજાવતાં આચાર્યચરણ કહે છે; “પ્રિયો ભવતિ સેવનાત્ તવહરેર્યથા ગોપિકાઃ .” અર્થાત્ એવા જીવની અવસ્થા વ્રજની ગોપી જેવી કૃષ્ણપ્રેમપ્રચુર થઈ જાય છે. અને તે વ્રજવલ્લવીઓની જેમ કૃષ્ણપ્રિય બની જાય છે. પ્રેમના સિંધુનો આવો “શ્રી” ધર્મ સંપન્ન મર્મ છે. તેથી “શ્રી” ધર્મને પ્રકટ કરતી સૂરદાસજીની પંક્તિ છે; “પ્રેમ કે સિંધુ કો મરમ જાન્યો નહીં.”

હવે અષ્ટછાપ શિરોમણિ અહીં સમજાવી રહ્યાં છે કે કેવલ યમુનાસ્નાનથી જીવની યમયાતના તો જશે પણ પ્રેમની ઘજા એવી ગોપીજનોના ભાવની સંપદા પ્રાપ્ત નહિ થાય. તેથી જ પાપ કે યમયાતનાની નિવૃત્તિથી લલચાઈ જઈને જીવ કેવલ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી યમુનાસ્નાન ન કરે પણ પુષ્ટિભક્તિની પ્રેમ સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવા કરે. એનું “જ્ઞાન” આપતાં સૂરદાસજી કહે છે; “સૂર કહે કહા ભયો દેહ બોરે.” પુષ્ટિમાર્ગનો “સૂર”

શ્રીયમુનાજીમાં કેવલ દેહને ન બોળે પણ રવિનંદિનીના ચરણકમલમાં પોતાને સમર્પિત કરી દે તો, એવા પુષ્ટિજીવમાં ભક્તિની ટશરો ફૂટવા લાગે છે.

શ્લોક ૭મો :-

મમાઽસ્તુ તવ સન્નિધૌ તનુનવત્વમેતાવતા
ન દુર્લભતમા રતિર્મુરરિપૌ મુકુન્દપ્રિયે ।
અતોઽસ્તુ તવ લાલના સુરધુની પરં સંગમાત્
તવૈવ ભુવિ કીર્તિતા ન તુ કદાપિ પુષ્ટિસ્થિતૈઃ ॥૭॥

૫૬-૨૬મું :-

શ્રીયમુને અગનિત ગુન ગિને ન જાઈ,
યમુને તટરેણુ તૈં, હોત હે નવીન તનુ;
ઈનકે સુખ દેનકી, કહા કરૌ બડાઈ _ _ _ ૧
ભક્ત માંગત જોઈ, દેત હે તિહી છિનુ,
સો એસી કો, કરે પ્રણ નિવાઈ;
“કુંભનદાસ” લાલ ગિરિધરન મુખ નિરખત,
કહો કેસે કરિ મન અઘાઈ _ _ _ ૨

શ્રીયમુનાજીના કે આપની તટરેણુનાં સાન્નિધ્યમાં પુષ્ટિભક્તને તનુનવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એવા મહારાણીજીના “વીર્ય” ધર્મને પ્રતિપાદિત કરતી કુંભનદાસજીની પંક્તિ છે; “યમુને તટરેણુ તૈં હોત હે નવીન તનુ.” શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે; “મમાઽસ્તુ તવ સન્નિધૌ તનુનવત્વમેતાવતા .”

તનુનવત્વની સિદ્ધિ થઈ ગયા પછી એવા ભગવદીયને,

શ્રીઠાકુરજીનાં દર્શન, સ્પર્શનાદિનું સુખ સાક્ષાત્ અને સર્વેન્દ્રિયથી મળે છે. પદ કહે છે; “ઈન કે સુખ દેન કી, કહા કરૌ બડાઈ.” અહીં ઠાકુરજીના અલૌકિક સુખની સંપત્તિ પુષ્ટિજીવને ઉપલબ્ધ કરાવનારા શ્રીભાનુતનયાના “શ્રી” ધર્મનું દર્શન થાય છે. મુકુન્દમાં રતિવર્ધન થવાથી જ આવા નિતાન્ત સુખની સિદ્ધિ થાય છે એટલે મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીયમુનાજીની કૃપા થતાં “ન દુર્લભતમા રતિર્મુરરિપૌ મુકુન્દપ્રિયે .”

“અતોસ્તુ તવ લાલના” ને પ્રતિપાદિત કરતાં, કુંભનદાસજી યમુનાજીની સ્નેહાત્મક સ્તુતિરૂપા લાલના કરતાં કહે છે કે; “ભક્ત માંગત જોઈ, દેત હૈ તિહી છિનુ.” શ્રીતુર્યપ્રિયાના અહીં “ઐશ્વર્ય” ધર્મનું નિરૂપણ છે. આટલી લાલનાથી કુંભનદાસજીને સંતોષ ન થવાથી શ્રીયમુનાજીનાં પરમ ઔદાર્ય સ્વરૂપનું “જ્ઞાન” આપતા આ મહાનુભાવી પુનઃ મહારાણીજીની લાલના કરતાં ગાય છે; “સો એસી કો, કરે પ્રણ નિવાઈ.”

અનંતગુણોથી વિભૂષિત શ્રીકૃષ્ણપ્રિયાની લાલના કોણ કરી શકે ? એ સમજાવતાં અને યમુનાજીના “યશ” ધર્મને પ્રકટ કરતાં કુંભનદાસજી ગાય છે; “શ્રીયમુને અગનિત ગુન ગિને ન જાઈ.”

રવિનંદિનીની આવી સ્નેહાન્વિત લાલના કરવાથી સાક્ષાત્ ફલાત્મક “ધર્મી” સ્વરૂપ કૃષ્ણ સ્વયં મળે છે એ સમજાવતાં કુંભનદાસજી કહે છે; “કુંભનદાસ લાલ ગિરિધરન મુખ નિરખત.”

તનુનવત્વ સંપાદન થયા પછી ઠાકુરજીનાં મુખારવિંદનાં લાવણ્યામૃતનું પાન કરનાર ભગવદીયમાં સદા અતૃપ્તિનો ભાવ જાગૃત રહે છે અને એ “વૈરાગ્ય” ધર્મનો પ્રતિપાદક છે.

કુંભનદાસજી ગાય છે; “કહો કેસેં કરિ મન અઘાઈ.”

શ્લોક ૮મો :-

સ્તુતિં તવ કરોતિ કઃ કમલજાસપત્નિ પ્રિયે
હરેર્યદનુસેવયા ભવતિ સૌખ્યમામોક્ષતઃ ।
ઇયં તવ કથાઽધિકા સકલગોપિકાસંગમ-
સ્મરશ્રમજલાણુભિઃ સકલગાત્રજૈઃ સંગમઃ ॥૮॥

પદ ૫ મું :-

શ્યામ સંગ શ્યામ, વ્હે રહી શ્રીયમુને,
સુરત શ્રમ બિંદુતે, સિંધુસી બહી ચલી;
માનો આતુર અલી, રહી ન ભવને _ _ _ ૧
કોટિ કામહિ વારોં, રૂપ નેનન નિહારોં,
લાલ ગિરિધરન, સંગ કરત રમને;
હરખિ “ગોવિંદ” પ્રભુ, નિરખિ ઈનકી ઓર,
માનો નવ દુલહની, આઈ ગવને _ _ _ ૨

શ્લોકના પ્રારંભમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે; “સ્તુતિં તવ કરોતિ કઃ .” એનું રહસ્ય એ છે કે લોકવેદમાં પ્રભુ સાથે સંબંધ ધરાવનાર જ સ્તુતિને પાત્ર છે. એનો વિસ્તાર કરીને ગોવિંદદાસજી આ પદના પ્રારંભમાં જ સમજાવે છે કે શ્રીયમુનાજી, ઠાકુરજી સંગ નિકટતમ અંતરંગ સંબંધ ધરાવે છે. તેથી જ આપ પરમોચ્ચ સ્તુતિપાત્ર છે. “શ્યામ સંગ શ્યામ વ્હે રહી શ્રીયમુને.” અહીં યમુનાજીનાં પ્રકટ “યશ” ધર્મનાં દર્શન છે. સારશ્વતકલ્પમાં ઠાકુરજી યમુનાજીના તટ પર ખેલ્યાં છે પરંતુ શ્રીમહાપ્રભુજી અને આપના સેવકોએ તો કૃષ્ણનો કૃષ્ણ સંગ

રાસવિલાસ માણ્યો છે. એનું નિર્દેશન કરતા ભગવદીય ગાય છે; "શ્યામ સંગ શ્યામ, વ્હે રહી શ્રીયમુને."

શ્રીવલ્લભપ્રભુ, કૃષ્ણપ્રિયે શ્રીતુર્યપ્રિયાને કમલજા સપત્ની કહે છે, અર્થાત્ શ્રીલક્ષ્મીજીનાં આપ સપત્ની છે. આચાર્યજીએ કહેલા સપત્નીનાં અનુસંધાનમાં શ્રીયમુનાજીના "શ્રી" ધર્મને પ્રકટ કરતાં અને આપના નિતાન્ત રસાધિક્યનું નિરૂપણ કરતાં ગોવિંદદાસજી મસ્તીમાં ગાય છે; "કોટિ કામ હિ વારોં રૂપ નેનન નિહારોં."

"હરેર્યદનુસેવયા ભવતિ સૌખ્યમામોક્ષતઃ ." શ્રીલક્ષ્મીજીનું પ્રભુ સાથે સેવન કરનારને મોક્ષ સુધીનું ફલ મળે છે. પરંતુ ઠાકુરજી સંગ યમુનાજી અખંડિત રમણ કરતાં હોવાથી તુર્યપ્રિયાની સેવનાથી ભક્ત કઈ લીલાનાં અનુભવનો અધિકાર પામે છે તે ગોવિંદદાસજી સમજાવે છે; "લાલ ગિરિધરન સંગ કરત રમને." અહીં "ધર્મી" સ્વરૂપનાં પ્રકટ દર્શન છે.

"ઙ્યંતવકથાધિકા ." શ્રીરવિનંદિનીની કથાનું આધિક્ય અપરિમિત છે; કારણકે એ કથાની નાયિકા માટે શ્રીકૃષ્ણનો ભાવ સદા નવલવધૂનો છે. પદ કહે છે; "માનો નવ દુલહની આઈ ગવને." નવ દુલહનત્વ એ યમુનાજીના અનંતૈશ્વર્યમાં અવસ્થિત એક અનુપમ "ઐશ્વર્ય" છે.

"સકલગોપિકાસંગમ"માં વિહાર કરતાં ઠાકુરજીનું ચિત્ત શ્રીયમુનાજીમાં સદા પ્રવણ રહે એ મહારાણીજીનો પ્રકટ થયેલો "વીર્ય" ધર્મ છે. એની ગાથા ગાતાં ગોવિંદદાસજી કહે છે; "હરખિ ગોવિંદ પ્રભુ નિરખિ ઈનકી ઓર."

“સ્મરશ્રમજલાણુભિઃ .” મહાપ્રભુજીની આ વાણીનાં અનુસંધાનમાં શ્રીયમુનાજી કેવી રીતે વહી રહ્યાં છે એનું “જ્ઞાન” આપતાં ગોવિંદદાસજી કહે છે; “સુરત શ્રમ બિંદુ તે સિંધુ સી બહી ચલી.”

વિહાર પ્રસંગોમાં નિસૃત થતાં શ્રીકૃષ્ણ અને આપના પરિકરના શ્રમજલકણથી પ્રચુર શ્રીયમુનાજી, પ્રભુની સૃષ્ટિને એનો સંગમ કરાવવા પોતાના ભવનને છોડીને અવની પર પધારે છે, એ આપનો પ્રકટ “વૈરાગ્ય” ધર્મ છે. “માનો આતુર અલી રહી ન ભવને.” અલીરૂપી ભ્રમર, રસ લેવામાં તત્પર હોય છે પરંતુ “આતુર અલી” (સખી) શ્રીયમુનાજી, પુષ્ટિસૃષ્ટિને ભગવદ્દરસસંગમ કરાવવા માટે સદા અત્યાતુર છે.

શ્લોક ૮ મો :-

તવાષ્ટકમિદં મુદા પઠતિ સૂરસૂતે સદા
સમસ્તદુરિતક્ષયો ભવતિ વૈ મુકુન્દે રતિઃ ।
તયા સકલસિદ્ધયો મુરરિપુષ્ચ સન્તુષ્યતિ
સ્વભાવવિજયો ભવેત્ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ ॥૧॥

પદ - ૨૦મું :-

ભાગ્ય સૌભાગ્ય શ્રીયમુને જુ દેઈ,
બાત લૌકિક ત્યજો, પુષ્ટિ યમુને ભજો;
લાલ ગિરિધરન વર તબ મિલેઈ___૧
ભગવદીય સંગ કર બાત ઈન કી લહે,
સદા સાન્નિધ્ય રહે કેલિ મેં ઈ;
નંદદાસ જા પર કૃપા શ્રીવલ્લભ કરે,
તા કોં શ્રીયમુને સર્વસ્વ જુ દેઈ___૨

મહાપ્રભુજી કહે છે; "તવાષ્ટકમિદં મુદા પઠતિ સૂરસૂતે સદા ." યમુનાષ્ટક સ્તોત્રનો મુદા અથવા આનંદથી પાઠ ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે પુષ્ટિજીવ લૌકિકને મનમાંથી હટાવીને સૂરસૂતાનું ભજન કરે. શ્લોકમાં કહેલ "સૂરસૂતા"થી અહીં પુષ્ટિયમુને લેવું. એ સમજાવતાં અને "વૈરાગ્ય" ધર્મને પ્રકટ કરતાં નંદદાસજી કહે છે; "બાત લૌકિક ત્યજો, પુષ્ટિ યમુને ભજો." આ યમુનાજીનું નિર્દેશુક ભજન છે જેમાં ભક્તિ માટે ભક્તને કેવલ તુર્યપ્રિયાની પુષ્ટિ પર અવલંબન છે.

"સમસ્તદુરિતક્ષયો ભવતિ વૈ મુકુન્દે રતિ ." યમુનાષ્ટકના સ્તોત્રના પાઠથી પુષ્ટિજીવને એની પુષ્ટિભક્તિમાં નડતાં પાપો જાય છે, એ એનું ભાગ્ય છે અને એને મુકુન્દમાં રતિ થાય છે એ એનું સૌભાગ્ય છે. મહારાણીજીના આવા "યશ" ધર્મને પ્રકટ કરતાં પદ કહે છે; "ભાગ્ય સૌભાગ્ય શ્રીયમુને જુ દેઈ."

"તયા સકલસિદ્ધયો ." "ધર્મી" સ્વરૂપ ઠાકુરજીની ઉપલબ્ધિ થવી એ સૌથી મોટી સિદ્ધિ છે. પદ કહે છે; "લાલ ગિરિધરન વર તબ મિલેઈ."

"મુરરિપુશ્ચસંતુષ્યતિ ." શ્રીમહારાણીમા સંબંધિત, ભગવદીય સાથે સત્સંગ થયા પછી જો ભક્ત, ભગવદ્ગુણગાન કરે ત્યારે ઠાકુરજી સંતુષ્ટ થાય છે. આ રહસ્યનું "જ્ઞાન" કરાવતાં પદ કહે છે; "ભગવદીય સંગ કર બાત ઈન કી લહે."

"સ્વભાવવિજયોભવેત્"ની આજ્ઞા શ્રીવલ્લભ એના માટે કરે છે કે જીવનો સ્વભાવ ઠાકુરજીને અનુકૂલ ન બને ત્યાં સુધી એને પ્રભુનું સાન્નિધ્ય મળતું નથી તેથી જ સ્વભાવવિજયોભવેત્ની

સિદ્ધિ યતાં ભક્તને શું મળે છે તે નંદદાસજી સમજાવે છે; “સદા સાન્નિધ્ય રહે કેલિ મેં ઈ.” “શ્રી” ધર્મનાં અહીં પ્રકટ દર્શન છે.

વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ કહીને અષ્ટૈશ્વર્યયુક્ત શ્રીયમુનાજીને પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં પધરાવનારા શ્રીમહાપ્રભુજીના “વીર્ય” ધર્મના અહીં અદ્ભુત દર્શન છે. જેના પર આચાર્યચરણ કૃપા કરે એના પર શ્રીમહારાણીજી પોતાના “ઐશ્વર્ય” ધર્મને પ્રકટ કરીને સર્વસ્વ દે છે. પદ કહે છે; “નંદદાસ જા પર કૃપા શ્રીવલ્લભ કરે, તાકે શ્રીયમુને સર્વસ્વ જુ દેઈ.”

આ લેખ લખતી વખતે મારી એક હાર્દિક ઈચ્છા હતી કે ઔદાર્ય ઉદયિ મહારાણીમા મારા પર કૃપા કરે તો હું પણ મૈયાની યત્કિંચિત લાલના કરી શકું. તેથી જ, ઉપર લિખિત શ્રીયમુનાજીના નવ પદોને, મને સુઝ્યા તેવા તડપદા સ્વરોથી શણગારીને મેં આ ગ્રંથની સાથે લાલના રૂપે એક સીડી (CD) રચેલ છે અને સીડીનું નામ રાખ્યું છે “અતોઽસ્તુ તવ લાલના”.

ભૂપેન્દ્ર ભાટિયાના શ્રીવલ્લભકુલને દંડવત્ વૈષ્ણવોને જયશ્રીકૃષ્ણ.
૭૩, નેતાજી સુભાષ રોડ, અલ-સબાહ કોર્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦

અતોસ્તુતવલાલના CDના પદોની

સ્વર રચના : ભૂપેન્દ્ર ભાટિયા

ગાયિકા : અનુષ્કા ચઢ્ઢા

ગાયક : વૈભવ માંકડ

પ્રવક્તા : મીના બારાઈ